

Ευάγγελος Βενιζέλος

Πρώην αντιπρόεδρος τῆς Κυβέρνησης καί ὑπουργός Ἐξωτερικῶν,
πρώην ὑπουργός Οἰκονομικῶν. Καθηγητής τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαίου
στή Νομική Σχολή τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Ἡ ἀντίφαση τοῦ «κυρίαρχου χρέους»: Τά δάνεια τῆς Ἀνεξαρτησίας γενετικό βάρος τοῦ νέου ἐλληνικοῦ κράτους καί πρόωμη πράξη ἀναγνώρισης τῆς κυριαρχίας του

Εὐχαριστῶ τήν Ἱερά Σύνοδο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος γιά τήν πρό-
σκληση πού μοῦ ἀπηύθυνε. Χαίρομαι γιατί μετέχω ὡς εἰσηγητής στό
Συνέδριο αὐτό. Ἔχω παρατηρήσει ὅτι καί τά προηγούμενα Συνέδρια ἦταν
ἀπροκατάληπτα, χωρίς ἰδεολογικές παρωπίδες καί μέ ὑψηλοῦ ἐπιπέδου ἐπι-
στημονικές συμβολές.

I. Μία συζήτηση στήν ὁποία κυριαρχοῦν στερεότυπα.

Τό θέμα μου εἶναι ἡ ἀντίφαση τοῦ κυρίαρχου χρέους (sovereign debt¹), ὅρος ταυτόσημος μέ τό δημόσιο χρέος, μέ χαρακτηριστικό παράδειγμα τά ἐλληνικά δάνεια τῆς Ἀνεξαρτησίας. Μέ τό θέμα αὐτό ἔχουν ἀσχοληθεῖ, ἀπό τήν ἐποχή τῆς σύναψης τῶν δανείων ἕως σήμερα, πάρα πολλοί, ἀλλά συνήθως ἀναπαράγονται στερεότυπα πού ἐπικράτησαν πολύ γρήγορα καί τά ὁποία βασίζονται σέ δύο παραδοχές διάχυτες στήν κοινή γνώμη: Πρῶτον, ὅτι πρόκειται γιά δάνεια πού συνήφθησαν μέ καταπλεονεκτικούς ὅρους καί, δεύτερον, ὅτι τά δάνεια ἔτυχαν πολύ κακῆς διαχείρισης, ὅταν ἄρχισε ἡ ἔκτα-

1. Βλ. ἀντί πολλῶν, Vivian Zhanwei Yue and Bin Wei, "Sovereign Debt: Theory", *Oxford Research Encyclopedias, Economics and Finance*, 22 Nov. 2019, available at: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190625979.013.301>

μίευσή τους. Μέ τον τρόπο αυτό έχει προσλάβει ή δημόσια ιστορία τή μνήμη των δανείων τής Ανεξαρτησίας. Ἡ ἀναπαραγωγή σκληρῶν στερεοτύπων στή δημόσια πρόσληψη των θεμάτων αὐτῶν εἶναι παράδοξη, διότι στήν ἑλληνική ιστοριογραφική ἐπιστήμη ὑπάρχουν σημαντικές μονογραφικές ἐπεξεργασίες, οἱ ὁποῖες ἀνατρέπουν τά στερεότυπα αὐτά².

Ἡ δική μου προσέγγιση στό θέμα γίνεται μέ διαφορετικό τρόπο, ἀπό τήν ὀπτική γωνία κάποιου πού διαχειρίσθηκε ζητήματα κρατικοῦ δανεισμοῦ καί δημοσίου χρέους τόν 21ο αἰῶνα, ὑπό συνθήκες οἰκονομικῆς κρίσης³. Εἶχα τήν τιμή καί τό βάρος νά διαχειριστῶ τή μεγάλη παρέμβαση μέ τό «κούρεμα» τοῦ δημοσίου χρέους τό 2012, ἄρα ἔχω ἐκ των πραγμάτων μία αἴσθηση τοῦ τί σημαίνει ἀγορά ὁμολόγων διεθνῶς καί τί σημαίνει δημόσιο χρέος στήν ἐποχή μας. Μία αἴσθηση γιά τό πῶς συνυφαίνονται πο-

2. Ἀφετηρία ὄλων των σχετικῶν ἀναφορῶν εἶναι, ὡς γνωστόν, ἡ μελέτη τοῦ Ἀνδρέα Μιχ. Ἀνδρεάδου, *Ἱστορία των Ἐθνικῶν Δανείων, Μέρος Α΄, Τά δάνεια τής Ανεξαρτησίας (1824-1825) - Τό Δημόσιον Χρέος ἐπί τής Βαυαρικῆς Δυναστείας*, ἐπανεκδόση μέ εὔρετήριο, Τυπογραφεῖον «Ἐστία» 1904, ἀνατύπωση, Βιβλιοπωλεῖο Διονυσίου Νότη Καραβία, ΜCMCXXXVI, σσ. 1-72. Ἀκολουθεῖ μέσα στόν Β.Π.Π. ἡ ἔκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ John H. Levandis, *Greek Foreign Debt and the Great Powers, 1821-1898*, Columbia University Press, 1944, σσ. 1-28. Ἀπό τίς μονογραφικές ἐπεξεργασίες των πενήντα τελευταίων ἐτῶν διακρίνω τή διδακτορική διατριβή τοῦ Ἀναστασίου Δ. Λιγνάδη, *Τό πρῶτον δάνειον τής Ανεξαρτησίας, Διατριβή ἐπί Διακτορίας*, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, 1970 καί τή διδακτορική διατριβή τοῦ Σίμου Μπόζικη, *Δημόσια Οἰκονομικά καί συγκρότηση ἔθνικου κράτους τό 1821*, Ἴονιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ἱστορίας, 2018, ἰδίως σ. 469 κ.έ. Ἀπό τήν πρόσφατη σχετική βιβλιογραφία, τό βιβλίο τής Μαρίας Χριστίνας Χατζηωάννου, *Τό Προπατορικό Χρέος-Τά δάνεια τής Ἐθνικῆς Ανεξαρτησίας τής Ἑλλάδας*, Gutenberg, 2013, προσφέρει μία εὐσύνοπτη καί γλαφυρή παρουσίαση. Ἡ συγγραφέας ἀκολουθεῖ τή θεωρία τής οἰκονομικῆς διαμεσολάβησης (agency theory) πού ἐφαρμόζει τήν περίπτωση των δανείων τής Ανεξαρτησίας. Πολύ ἐνδιαφέρουσα καί ἡ μελέτη, τής Maria Christina Chatziioannou, «Greek Sovereign Debt and Loans in 19th century Public Discourse», *The Journal of European Economic History*, 2/2019. Ἔργο ἀναφορᾶς, Γ.Β. Δερτιλῆς, *Ἱστορία τής νεότερης καί σύγχρονης Ἑλλάδας 1750-2015*. Πανεπιστημιακές Ἐκδόσεις Κρήτης, 2018, σ. 125 κ.έ., 131 κ.έ. Συνολική παρουσίαση τοῦ ἑλληνικοῦ δημοσίου χρέους καί των δανείων πού ἔχει συνάψει ἡ χώρα φιλοδοξοῦν νά κάνουν οἱ Πάνος Καζάκος/Παναγιώτης Λιαργκόβας/Σπύρος Ρεπούσης, *Τό δημόσιο χρέος τής Ἑλλάδας*, Ἐκδόσεις Παπαζήση, 2016 (σ. 56 κ.έ. γιά τά δάνεια τής Ανεξαρτησίας) καί ὁ Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, *Τά δάνεια τής Ἑλλάδας-200 χρόνια ἀνάπτυξης καί κρίσεων*, Ἐκδόσεις Παπαδόπουλος, 2019, (σ. 39 κ.έ. γιά τά δάνεια τής Ανεξαρτησίας).

3. Βλ. Ευάγγελος Βενιζέλος, *Μύθοι καί ἀλήθειες γιά τό δημόσιο χρέος 2012-2017*, Ἐπίκεντρο, 2017.

λιτικά καί χρηματοοικονομικά στοιχεῖα στή διαχείριση τῶν θεμάτων αὐτῶν. Νομίζω ὅτι, ἀπό αὐτή τή σύγχρονη ὀπτική γωνία μποροῦμε νά δοῦμε –ἀναδρομικά– τί ἔγινε μέ τά δάνεια τῆς Ἀνεξαρτησίας, τό 1824 καί τό 1825. Ἡ προσέγγισή μου δέν εἶναι προφανῶς γεγονοτολογική. Μέ ἀπασχολεῖ ἡ μεγάλη εἰκόνα, οἱ καταστάσεις πού διαμορφώνονται καί στίς ὁποῖες ὁ δανεισμός τοῦ δημοσίου, τό δημόσιο χρέος, εἶναι κρίσιμη παράμετρος.

II. Τά δάνεια ὡς πράξεις ἐξωτερικῆς πολιτικῆς.

Ἡ πρώτη μου, λοιπόν, παρατήρηση εἶναι πῶς πρέπει νά φύγουμε ἀπό τά οἰκονομικά καί νά πᾶμε στά πολιτικά, καταρχάς, χαρακτηριστικά τῶν δανείων τῆς Ἀνεξαρτησίας. Στήν ἐλληνική περίπτωση ὑπάρχει τό ἐξῆς περίεργο, διαμορφώνεται κυρίαρχο χρέος πρὶν ἀναγνωρισθεῖ διεθνῶς ἡ κυριαρχία τοῦ κράτους, πρὶν ἄν νά ἔχουμε ἓνα *de facto* κυρίαρχο κράτος. Αὐτό εἶναι ἐντυπωσιακό καί ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἱκανότητα μιᾶς ὄντοτητας πού τείνει νά γίνει κρατική καί ἡ ἱκανότητα κάθε κράτους νά ἔχει πρόσβαση στίς διεθνεῖς ἀγορές χρήματος καί κεφαλαίου, στίς διεθνεῖς ἀγορές ὁμολόγων, εἶναι στοιχεῖο πρωτίστως πραγματολογικό. Ὡς τέτοιο προσιωνίζεται τήν ἀναγνώριση καταρχάς καί, στή συνέχεια, τήν ἐπιβεβαίωση τῆς ἐξωτερικῆς κυριαρχίας τοῦ κράτους, δηλαδή τή μετακίνηση ἀπό τή σφαῖρα τῶν πραγματικῶν συσχετισμῶν καί καταστάσεων στή σφαῖρα τῶν νομικῶν συνεπειῶν στό πεδίο τοῦ Διεθνοῦς Δικαίου πού εἶναι ὅμως ἀπό τή φύση του πραγματιστικό⁴.

Βλέπουμε τώρα πῶς λόγω τῆς πανδημίας ἡ ποσοτική χαλάρωση (PEPP) πού ἐφαρμόζει ἡ Εὐρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα ἔχει ὡς συνέπεια τή μείωση τῶν ἐπιτοκίων, τῶν ἀποδόσεων καί τῶν *spreads* τῶν ἐλληνικῶν τίτλων καί ἔτσι ἐνισχύεται ἡ δημοσιονομική μας κυριαρχία, γιατί μποροῦμε νά ἐκδίδουμε κυρίαρχο χρέος (ὁμολόγα καί ἔντοκα γραμμάτια) τό ὁποῖο ἔχει ἐξαιρετικά καλή ὑποδοχή στήν ἀγορά, γιατί ὑπάρχει δεδομένος καί σίγουρος

4. Βλ. πιό ἀναλυτικά γιά τή σχέση δημοσίου χρέους καί κυριαρχίας, Εὐάγγελος Βενιζέλος, *Μετασχηματισμοί τοῦ Κράτους καί τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ὀλοκλήρωσης-Διδάγματα τῆς Οἰκονομικῆς Κρίσης: Ἡ ἐλληνική περίπτωση*, Πόλις, 2016, σ. 63 κ.έ. ὅπου καί περαιτέρω ὑπομνηματισμός. (Μετάφραση στά ἐλληνικά του Evangelos Venizelos, *State Transformation and the European Integration Project Lessons from the financial crisis and the Greek paradigm*, Center for European Policy Studies (CEPS), Special Report No. 130, February 2016).

ἀγοραστής σέ μία ούσιαστικά εἰκονική δευτερογενῆ ἀγορά⁵. Ἡ ἀγορά μέ ἰσχυρά θεσμικά κίνητρα ἐνισχύει τή δημοσιονομική κυριαρχία τῶν κρατῶν μελῶν τῆς Ε.Ε., δηλαδή μιᾶς ἰσχυρῆς ὁμάδας δυτικῶν, ἀναπτυγμένων κρατῶν. Μποροῦμε ἐξ ἀντιδιαστολῆς νά ἀντιληφθοῦμε πόσο μεγάλη σημασία εἶχε γιά τή διεκδικούμενη καί ὑπό διαμόρφωση κυριαρχία τοῦ ἐπαναστατημένου ἑλληνικοῦ ἔθνους ὑπό τήν πολιτειακή μορφή τῆς Προσωρινῆς Διοίκησης ἡ ἀποδοχή τῆς ἀπό τήν ἀγορά ὁμολόγων τοῦ Λονδίνου.

Τήν ἐποχή ἐκείνη, μέ τόν Ἀγῶνα τῆς Ἀνεξαρτησίας ἀλλά καί τῶν δύο φάσεων τοῦ ἐμφυλίου πολέμου σέ ἐξέλιξη, ἡ σύναψη τῶν δανείων αὐτῶν, ἀνεξαρτήτως τῶν ὄρων σύναψης καί τῆς διαχείρισης αὐτῆς καθεαυτήν, ἦταν μία ἔμμεση, πολύ σημαντική, πράξη ἀναγνώρισης τοῦ ἐπαναστατημένου Ἑλληνικοῦ ἔθνους καί τῆς πολιτειακῆς του ὑπόστασης, δηλαδή τῆς διακηρυγμένης στήν Α΄ Ἐθνική Συνέλευση τῆς Ἐπιδαύρου «πολιτικῆς αὐτοῦ ὑπαρξῆς καί ἀνεξαρτησίας».

Αὐτό πού βιώσαμε στήν ἑλληνική κρίση χρέους τοῦ 2009-2010 καί ὅλη τή δεκαετία τοῦ 2010 μέ τήν Ἑλλάδα ούσιαστικά ἐκτός ἀγορῶν, μᾶς ἐπιτρέπει ὅλα αὐτά νά τά ἀντιληφθοῦμε πολύ πιό εὐκόλα, νά δοῦμε δηλαδή πῶς λειτούργησε ἡ εἴσοδος στίς ἀγορές, καί ἰδίως στήν ἀγγλική χρηματοαγορά, ὡς μία πολύ μεγάλη πράξη ἐξωτερικῆς πολιτικῆς πού συνδέεται τελικά μέ τή Ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου καί μέ τό Πρωτόκολλο τοῦ Λονδίνου τοῦ 1830.

Μετά, λοιπόν, τήν ἀγωνιώδη ἀναζήτηση ἐξωτερικοῦ δανεισμοῦ σέ πολλές ἄλλες κατευθύνσεις⁶ φθάσαμε στήν πολιτική ἀπόφαση γιά τήν ἀναζήτηση καί σύναψη τοῦ δανείου στήν Ἀγγλία πού ἦταν ἡ πιό πρόσφορη, ἢ μᾶλλον ἡ μόνη ἀνοικτή χρηματοοικονομική δυνατότητα. Δέν πρέπει ἄλλωστε νά ξεχνᾶμε ὅτι ἡ ἀγγλική κυβέρνηση, ἥδη ἀπό τόν Μάρτιο τοῦ 1822, εἶχε ἀναγνωρίσει τό δικαίωμα ναυτικοῦ ἀποκλεισμοῦ στό ἐπαναστατημένο ἔθνος⁷, τόν δέ Ἰούνιο τοῦ 1823, μέ πρωτοβουλία τοῦ Κάνινγκος, ἀναγνώρισε τούς

5. Ὅλα τά ζητήματα πού σχετίζονται μέ τά προγράμματα ποσοτικῆς χαλάρωσης τῆς ΕΚΤ/ΕΣΚΤ, τέθηκαν ξανά ἐπί τάπητος μετά τήν ἐκδοση τῆς σχετικῆς ἀπόφασης τῆς 5.5.2020 τοῦ Γερμανικοῦ Ὁμοσπονδιακοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου (BVerfG). Βλ. πιό ἀναλυτικά Evangelos Venizelos, *Passive and Unequal: The Karlsruhe Vision for the Eurozone*, *Verfassungsblog-On Matters constitutional*, May 27, 2020, available at: <https://verfassungsblog.de/passive-and-unequal-the-karlsruhe-vision-for-the-eurozone/>

6. Βλ. Ἀναστάσιος Δ. Λιγνάδης, ὅπ.π. (ὕποσ. 2), σ. 27 κ.έ.

7. Γιά τό πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο τοποθετοῦνται ὅλες αὐτές οἱ ἐξελίξεις, βλ. τελείως ἐνδεικτικά, Douglas Dakin, *Ὁ Ἀγῶνας τῶν Ἑλλήνων γιά τήν Ἀνεξαρτησία 1821-1823*, MIET, 1999, ἰδίως τέταρτο καί πέμπτο κεφάλαιο.

Ἕλληνες ὡς ἐμπόλεμο μέρος⁸, τούς ὑπήγαγε δηλαδή στό Δίκαιο τοῦ Πολέμου (θά ἔλεγα ἀκριβέστερα στό *jus in bello*). Αὐτή ἡ ἀλληλουχία ἐπαφῶν μεταξὺ τοῦ ἐπαναστατημένου ἑλληνικοῦ ἔθνους καί τῆς Βρετανίας ἔφθασε στό ἀπόγειό της μέ τήν περιβόητη αἴτηση προστασίας⁹ πού ὑπεβλήθη πρὸς τὴ Μεγάλη Βρετανία, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1825.

III. Οἱ ὁδηγίες τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου–Καταστατικό κείμενο τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς.

Πίσω ἀπὸ τὴν ἀπόφαση γιὰ ἀναζήτηση καί σύναψη δανείου στό Λονδίνο, ὅπως γνωρίζουμε, κρύβεται ἓνα πρόσωπο, πού εἶναι ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος¹⁰. Στὴν πραγματικότητα, πρόκειται γιὰ τὴ μόνη πολιτικὴ προσωπικότητα τοῦ ἐπαναστατημένου ἔθνους πού εἶχε μία ἐνιαία συνολικὴ στρατηγικὴ ἀντίληψη καί, κυρίως, μία ἀντίληψη γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ ἐπαναστατημένου ἔθνους, γιὰ τίς σχέσεις του μέ τίς Μεγάλες Δυνάμεις τῆς ἐποχῆς, γιὰ τὴ θέση τῆς Ἑλλάδας μέσα στοὺς διεθνεῖς συσχετισμούς καί γιὰ τὴ θέση τοῦ νέου κράτους μέσα στὸν παγκόσμιο χάρτη¹¹. Γιὰ αὐτό θέλω νὰ θυμίσω ἓνα κείμενο τὸ ὁποῖο εἶναι, ἐπίσης, πολὺ γνωστό, ἀλλὰ πρέπει νὰ τὸ διαβάσουμε καί νὰ τὸ ξαναδιαβάσουμε. Πρόκειται γιὰ τίς ἔγγραφες ὁδηγίες τοῦ Μαυροκορδάτου ὡς Γενικοῦ Γραμματέα τοῦ Ἐκτελεστικοῦ¹² πρὸς

8. Ὁπ.π. (ὕποσ. 7).

9. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Νικόλαος Πετσάλης, «Ἡ θέση τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης στό διπλωματικό πεδίο κατὰ τὸ 1825», σέ *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τόμ. 12ος, σ. 405 κ.έ.

10. Βλ. πλέον, Γεώργιος Θεοδορίδης, *Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος–Ἐνας φιλελεύθερος στά χρόνια τοῦ Εἰκοσιένα*, Ε.Ι.Ε., 2012. Ἀπὸ τὴν προγενέστερη βιβλιογραφία τίς διεκδικητικὲς παρατηρήσεις τοῦ Νικηφόρου Διαμαντοῦρου, *Οἱ ἀπαρχές τῆς συγκρότησης σύγχρονου κράτους στὴν Ἑλλάδα 1821-1828*, ΜΙΕΤ, 2002, ἰδίως σ. 121 κ.έ. Γιὰ τὸ ἱστοριογραφικὸ ζήτημα «Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος» θά ἤθελα νὰ ἀναφερθῶ στό βιβλίο τοῦ Κλήτου Χατζηθεοκλήτου, *Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος: ἡ πῶς (οὐ) δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν*, 2011. Πρέπει ἐπίσης νὰ μνημονευθεῖ τὸ βιβλίο τοῦ Χρήστου Λούκου, *Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος*, Δ.Ο.Λ., 2010 (στὴ σειρά ἰδρυτές τῆς Νεότερης Ἑλλάδας μέ ὑπεύθυνο σειρᾶς τὸν Βασίλη Παναγιωτόπουλο).

11. Πέραν τῶν ἀναφερομένων στὴν ὑποσημείωση 10 βλ. Ε.Γ. Πρωτοφάλης, Ἀλέξανδρος Ν. Μαυροκορδάτος, *Ὁ βίος καί τὸ ἔργο τοῦ μέχρι καί τῆς Καποδιστριακῆς περιόδου*, Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, 1982, Ἀριστείδης Χατζής, «Τὸ γεωπολιτικὸ σχέδιο τοῦ Μαυροκορδάτου», *Ἡ Καθημερινή*, 3.5.2020.

12. Τὸ πλήρες κείμενο τῶν Ὁδηγιῶν (πού ἔχουν ὑπογραφεῖ ἐν Τριπολιτζᾷ 22 Ἰουνίου 1823) περιλαμβάνονται σέ: Ἰωάννου Ὁρλάνδου καί Ἀνδρέου Λουριώτου, *Ἀπολογία εἰς τὴν κατ' αὐτῶν ἀπόφασιν τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου περὶ τῶν ἐν Λονδίῳ διαπραγματευθέν-*

τούς έντεταλμένους γιά τήν ανάζήτηση καί σύναψη τοῦ Δανείου Λουριώτη, Ὀρλάνδο, καί Ζαΐμη. Ὀδηγίες οἱ ὁποῖες γίνονται, συνήθως, ἀντιληπτές ὡς ὀδηγίες χρηματοοικονομικές, δηλαδή ὡς έντολή τοῦ Ἐκτελεστικοῦ γιά τό πλαίσιο τῶν ὄρων δανεισμοῦ πού πρέπει νά ἐπιτύχουν οἱ διαπραγματευτές, καί τίς πέτυχαν, κινήθηκαν έντός τοῦ πλαισίου τῆς έντολῆς, σέ ὀρισμένα σημεῖα (ὅπως τό ἐπιτόκιο δανεισμοῦ καί ἡ διάρκεια τοῦ δανείου) ἐπιτυχέστερα ἀπό τήν έντολή πού εἶχε δώσει τό Ἐκτελεστικό. Ἀλλά οἱ ὀδηγίες αὐτές τοῦ Μαυροκορδάτου εἶναι πρωτίστως ἕνα θεμελιῶδες κείμενο διεθνοῦς πολιτικῆς¹³. Πρόκειται, κατά τή γνώμη μου, γιά καταστατικό κείμενο τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς καί γιά ἕνα ἀπό τά θεμέλια τῆς δυτικότερης πορείας τοῦ ἀνεξάρτητου Ἑλληνικοῦ κράτους. Ἀρκεῖ νά κάνουμε μία στοιχειώδη προσπάθεια ἀποτίμησης καί τοποθέτησης τῶν διεθνοπολιτικῶν ἀναλύσεων καί ὀδηγιῶν τοῦ Μαυροκορδάτου στόν ὀρίζοντα τοῦ μακροῦ ἱστορικοῦ χρόνου.

Βλέπουμε, στό ἴδιο τό κείμενο ὀδηγιῶν τοῦ Μαυροκορδάτου, πόσο στενή ἦταν ἡ σχέση ἀνάμεσα στή δημοσιονομική καί οἰκονομική ἐπιλογή τοῦ ἐξωτερικοῦ δανεισμοῦ στήν Ἀγγλία καί τήν ἐξωτερική πολιτική, τή διαμόρφωση πολιτικῶν συμμαχιῶν, τήν ἐπιδίωξη τῆς ἀνεξαρτησίας. Τά δάνεια τῆς Ἀνεξαρτησίας εἶναι, κατά τή γνώμη μου, πρωτίστως, πράξεις ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Ἡ ἐπιλογή τῆς Ἀγγλίας ἦταν μονόδρομος, δέν ὑπῆρχε ἄλλη λύση γιά τόσο μεγάλη ποσά, ἡ ἀγγλική ἀγορά ἦταν σέ ἔξαρση, ὑπῆρχε ἕνας χρηματιστηριακός πυρετός, ὑπῆρχε περίσσεια κεφαλαίων πρὸς διάθεση καί ὡς ἐκ τούτου ὑπῆρχε καί ὁ ἀντίστοιχος χρηματοοικονομικός τυχοδιωκτισμός, ἀλλά καί ἡ διάθεση ἀνάληψης ὑψηλοῦ ρίσκου¹⁴.

Ὁ Ἄλ. Μαυροκορδάτος ἐξηγεῖ ποιοί εἶναι οἱ βαθύτεροι γεωπολιτικοί συσχετισμοί πού μᾶς ὀδηγοῦν στή διαμόρφωση μιᾶς στενῆς σχέσης μέ τήν Ἀγγλία, πέραν τοῦ ἀγγλικοῦ φιλελευθερισμοῦ καί τοῦ πολιτικοῦ συστήματος τῆς Ἀγγλίας. Καί, βεβαίως, γιάτί ἡ ἐπιλογή ἦταν νά προταθεῖ πρὸς τήν

των δύο ἑλληνικῶν δανείων κατά τό 1824 καί 1825: ἐκδοθεῖσα ἐν Ναυπλίῳ τήν 29 Ὀκτωβρίου 1834 καί κοινοποιηθεῖσα τήν 18 Ἰανουαρίου 1835, τόμος πρῶτος, Ἐν Ἀθῆναις, Ἐκ τῆς τυπογραφίας Κωνσταντίνου Ἀντωνιάδου, 1839, σ. 12 κ.έ. Τά τυπικά στοιχεία τοῦ ἐγγράφου ἔχουν ὡς ἐξῆς: «Γενική Γραμματεία, Περίοδος Β' Ἀρ. 269-Ὀδηγία. Προσωρινή Διοίκησις τῆς Ἑλλάδος. Ὁ Γενικός Γραμματέας πρὸς τοὺς κυρίους Ἰωάννην Ὀρλάνδον, Ἰωάννην Ζαΐμην καί Ἀνδρέαν Λουριώτην».

13. Οἱ ὀδηγίες χωρίζονται σέ δύο μέρη. Τό πρῶτο «Περὶ Δανείου» καί τό δεύτερο «Περὶ τῶν μεταξύ Ἑλλάδος καί Ἀγγλίας σχέσεων».

14. Βλ. ἐνδεικτικά Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, *ὄπ.π.* (ὑποσ. 2), σ. 33 κ.έ.

Ἀγγλία μία στρατηγική σχέση με τήν Ἑλλάδα. Μία σχέση πού θά ἦταν ἐπισημῶς ἐμπορική καί χρηματοοικονομική, ἀλλά οὐσιαστικά πολιτική, γιά τήν ἀκρίβεια διεθνοπολιτική. Ἡ προσέγγιση αὐτή εἶχε στόν πυρήνα της τήν πρόβλεψη γιά τή δυναμική τῆς ρωσικῆς ἐπέμβασης στήν κλονιζόμενη Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία καί στόν ἄλλο πού διεκδικοῦσε ἐν δυνάμει ὡς δική του ἐπικράτεια, τό ἐπαναστατημένο Ἑλληνικό Ἔθνος. Ἄρα, ἐπρόκειτο γιά μία ἀντιρωσική ἐπιλογή, θά λέγαμε, δυτική, μέ τά σημερινά δεδομένα, χωρίς αὐτό νά ἀναιρεῖ τίς ὀφειλές στή Ρωσία γιά τήν ἐπώαση τῆς Ἐπανάστασης ἢ γιά τή συμμετοχή της στή ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου καί τίς διεθνείς διασκέψεις καί πράξεις πού συνδέονται τελικά μέ τήν ἀπόκτηση καί ἀναγνώριση τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους¹⁵.

Μία παρόμοια προσέγγιση ἐπικρατεῖ πολλά χρόνια μετά μέ τή μορφή τῆς ἀπό κοινού ἀντιμετώπισης Τουρκίας καί Ἑλλάδος ὡς τῶν πρώτων, μετά τήν ἴδρυσή του, νέων μελῶν τοῦ NATO τό 1952. Στό πλαίσιο τοῦ Ψυχροῦ Πολέμου ἡ Ἑλλάδα καί ἡ Τουρκία ἐντάσσονται στό NATO ταυτοχρόνως, μέ τή στρατηγική ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς ὅτι ἔτσι ἀνακόπτεται ἡ σοβιετική ἐπιρροή καί ἡ σοβιετική κατάβαση στή Μεσογείο¹⁶.

Ἡ ἐπιλογή τῆς ἐταιρικῆς σχέσης μέ τή Βρετανία συνδέει ὡς ἱστορικό νῆμα τόν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο, τόν Χαρίλαο Τρικούπη, τόν Ἐλευθέριο Βενιζέλο. Εἶναι τό νῆμα τῆς συγκρότησης, τῆς ἐδαφικῆς ἐπέκτασης καί τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Ἐξίσου σημαντική ἦταν ἡ ὁδηγία τοῦ Μαυροκορδάτου γιά τή θεμελίωση σχέσεων μέ τήν «Ἀρκτώα Ἀμερική», παρότι ἴσχυε τήν ἐποχή ἐκείνη τό Δόγμα Μονρόε τό ὁποῖο, μόλις μετά ἀπό ἕναν καί πλέον αἰῶνα, ἀντικαθίσταται, στήν ἀφετηρία τοῦ Ψυχροῦ Πολέμου, ἀπό τό Δόγμα Τρούμαν, μέ τήν Ἑλλάδα νά μεταφέρεται ἀπό τήν ἀγγλική στήν ἀμερικανική ἐπιρροή¹⁷.

15. Μία εὐχρηστή σύνοψη ἔκανε πρόσφατα ὁ Ἀριστείδης Χατζής, «Ἡ Ρωσία καί ἡ ἑλληνική ἐπανάσταση», *protagon.gr*, 27 Ὀκτωβρίου 2020. Ἐνδεικτικά γιά τήν ἀντίληψη τῶν ρώσων ἱστορικῶν της περιόδου ΕΣΣΔ, βλ. Ὀλγα Μπορίσονοβα Σπάρο, *Ἡ ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας καί ἡ Ρωσία 1821-1828*, ἐκδοτικός οἶκος Γεωργίου Φέξη, 1971.

16. Βλ. Ἐκάβη Ἀθανασοπούλου, «Ἡ ἔνταξη Ἑλλάδας καί Τουρκίας στό NATO», *Ἡ Καθημερινή*, 19.2.2012 καί γιά τό ψυχροπολεμικό πλαίσιο Εὐάνθης Χατζηβασιλείου, *Στά σύνορα τῶν κόσμων: Ἡ Ἑλλάδα καί ὁ ψυχρός πόλεμος 1952-1967*, Ἐκδόσεις Πατάκη, 2009.

17. Βλ. Lawrence S. Kaplan, «The Monroe Doctrine and the Truman Doctrine: The Case of Greece» *Journal of the Early Republic*, Vol. 13, No. 1 (Spring, 1993), University of Pennsylvania Press, σσ. 1-21.

Μέ τις οδηγίες Μαυροκορδάτου δίδεται μία πρόωμη σαφής απάντηση στη διαρκή ελληνική άμφιταλάντευση, ή όποία είναι ιδεολογική, ταυτοτική και πολιτική, μεταξύ Άνατολής και Δύσης. Η Ελλάδα πράττει δυτικά, επιλέγει δυτικά, πάντα, αυτό είναι τό νήμα πού διαπερνά τήν ελληνική Ιστορία, αλλά ένοχικά, θέλει πάντα νά διατηρεί αυτή τή σχέση μέ τήν Άνατολή, πολλές φορές νά φαντασιώνεται τή σχέση της μέ τήν καθ' ήμās Άνατολή, κυρίως.

IV. Τά δάνεια ως μοχλός αναγνώρισης τής έξωτερικής και έπιβολής τής έσωτερικής κυριαρχίας του ύπό συγκρότηση ελληνικού κράτους.

Τό χρέος πού διαμορφώνεται μέ τά δύο δάνεια τής Άνεξαρτησίας είναι σενεπώς «κυρίαρχο» όχι μόνο γιατί είναι δημόσιο μέ εκδότη/όφειλέτη τό ύπό συγκρότηση ελληνικό κράτος, αλλά και γιατί συνδέεται μέ τις γενετικές βάσεις τής έξωτερικής κυριαρχίας αλλά και μέ τή θεμελίωση τής έσωτερικής κυριαρχίας του ύπό συγκρότηση κράτους. Όπως έχει αναδείξει ή σχετικά πιό πρόσφατη έρευνα, τά χρήματα τά όποια εκταμιεύθηκαν και έφθασαν στην Ελλάδα, κυρίως του πρώτου δανείου, διατέθηκαν άποδεδειγμένα –έχουν γίνει οι κατάλογοι τής κατανομής των δαπανών– για τόν στρατό, τόν στόλο και τή συγκρότηση τής κεντρικής έξουσίας¹⁸. Τά χρήματα πού διατέθηκαν άλυσιτελώς και μπορεί νά ειπωθεί ότι πράγματι κατασπαταλήθηκαν στην Άμερική και τήν Άγγλία, κυρίως για τήν παραγγελία πλοίων, είναι χρήματα του δευτέρου δανείου και δέν τά διαχειρίστηκε ή Προσωρινή Ελληνική Διοίκηση, αλλά κυρίως οι άζημίως μεσολαβούντες άλλοδαποί και κυρίως όρισμένοι κερδοσκοπούντες παράγοντες του Φιλελληνικού Κομιτάτου¹⁹. Βεβαίως ή παράταξη του έμφυλίου πολέμου, πού κατέχει τήν κεντρική έξουσία και αντίσταται στην «πελοποννησιακή άνταρσία», είναι αυτή πού έπιβάλλεται. Η άρχική όμως διαταγή του Έκτελεστικού για τή σύναψη του πρώτου δανείου υπογράφεται τόν Ιούνιο του 1823 από τόν Πετρομπέη Μαυρομιχάλη ως Πρόεδρό του και τόν Θεόδωρο Κολοκοτρώνη ως μέλος του²⁰.

18. Βλ. τώρα, Σίμος Μποζίκης, *όπ.π.* (όποσ. 2) ιδίως σ. 499 κ.έ., 506 κ.έ., 510 κ.έ., 521 κ.έ., 529 κ.έ.

19. Βλ. κυρίως Άναστάσιος Δ. Λιγνάδης, *όπ.π.* (όποσ. 2), σ. 323 κ.έ., 359 κ.έ., και Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, *όπ.π.* (όποσ. 2) ιδίως σ. 63 κ.έ.

20. Τό σχετικό έγγραφο περιλαμβάνεται στό Ιωάννου Όρλάνδου και Άνδρέα Λουριώτου, Άπολογία, *όπ.π.* (όποσ. 12), σσ. 11-12. Τό περιεχόμενο του έγγραφου έχει ως έξής: «Σώμα Έκτελεστικόν. Β' περίοδος. Άρ. 1214, Προσωρινή Διοίκησης τής Ελλάδος. Τό Έκτελεστικό Σώμα δυνάμει του άπό ιά Μαΐου αωκγ'. ύπ' άρ. κδ' του Νόμου. Διαττάται. Α. Ό

Ἡ κεντρική διοίκηση μέ πρόεδρο τοῦ Ἐκτελεστικοῦ τόν Γ. Κουντουριώτη κλονίζεται ριζικά λόγω τῆς εἰσβολῆς τοῦ Ἴμπραήμ καί πρέπει νά φθάσουμε στή Ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου γιά νά ἔχουμε ἕνα καθαρό στρατιωτικό ἀποτέλεσμα. Ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο διατίθεται τό προϊόν κυρίως τοῦ δευτέρου δανείου εἶναι γνωστός. Ἀναφέρομαι στή διάθεση μεγάλων κονδυλίων ἀφ' ἑνός μέν γιά τήν ἄμεση ἤ ἔμμεση «ἀναδιάρθρωση» τοῦ πρώτου δανείου, ἀφ' ἑτέρου δέ γιά ναυπηγικά καί οἰκονομικά ἐσφαλμένες, μαξιμαλιστικές καί ἀτελέσφορες παραγγελίες πολεμικῶν σκαφῶν στήν Ἀμερική καί τή Βρετανία²¹. Μέ τά χρήματα ὁμως τῶν δανείων πού φτάνουν στήν Ἑλλάδα συγκροτεῖται τακτικός στρατός, καλύπτονται οἱ δαπάνες γιά μισθοῦς καί σιτηρέσια τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ καί, βεβαίως, γιά τή μετατροπή τοῦ ἐγχώριου στόλου ἀπό μία ἰδιωτική ὑπόθεση τῶν νησιωτῶν καραβοκύρηδων, πού γενναιόδωρα προσφέρουν στό ἔθνος, σέ μία ὑπόθεση κρατικά ἐλεγχόμενη καί κρατικά χρηματοδοτούμενη²².

Γιά νά συμβοῦν αὐτά ἐλήφθησαν ἀποφάσεις ἀπό τά ἀρμόδια κρατικά ὄργανα –αὐτό δέν ἔχει ἀμφισβητηθεῖ καθῶς ὑπάρχει σειρά θεσπισμάτων τοῦ Βουλευτικοῦ καί διαταγῶν τοῦ Ἐκτελεστικοῦ²³. Ἐπιτυγχάνεται δέ παραλλήλως ἡ συγκρότηση τῆς δημοσιονομικῆς κυριαρχίας καί διοίκησης²⁴ ἀλλά καί τῆς στρατιωτικῆς ὑπόστασης τοῦ ὑπό σύσταση κράτους. Βεβαίως ὅλα αὐτά ὑπό συνθήκες πολεμικῆς κρίσης ζωῆς ἢ θανάτου γιά τό ὑπό σύσταση κράτος. Ὁ Γεώργιος Κουντουριώτης, ὡς Πρόεδρος-Ἀρχιστράτηγος, ἀμυνό-

Κύριος Ι. Ὁρλάνδος, Ι. Ζαήμης καί Ἄνδρ. Λουριώτης ἔχουσιν τήν ἄδειαν νά πραγματοποιῶσι Δάνειον μέχρι τῆς ποσότητος τεσσάρων μηλλιονιῶν ταλλήρων ἰσπανικῶν. Β. Δίδεται ἐς τούς ἀνωτέρω κυρίους, ἢ πληρεξουσιότης τοῦ νά ἐνεργήσωσι καί φέρουσι εἰς ἔκβασιν τό ρηθέν Δάνειον, καθ' ὃν κρίνωσι συμφερώτερον τρόπον. Γ. Ἡ προσωρινή Διοίκησις τῆς Ἑλλάδος θέλει ἐπικυρώσει τὰς ὁποίας οἱ ρηθέντες κύριοι ἤθελαν ὑπογράψει συμφωνίας καί τό δάνειον θέλει ἀναγνωρισθῆ χρέος τῆς Ἑλλάδος. Δ. Ἐν ἀπουσίᾳ ἑνός τῶν τριῶν μελῶν, τὰ ἔτερα δύο ἔχουσι τήν αὐτήν πληρεξουσιότητα κατά τούς ἀνωτέρω παραγράφους Β' καί Γ'. Ὁ Γενικός Γραμματέας νά ἐνεργήσῃ τήν διαταγήν ταύτην. Ἐν Τριπολιτζᾷ τῆ 2 Ἰουνίου ἄνκγ'. Ὁ Πρόεδρος Πετρομπέης Μαυρομιχάλης. Θ Κολοκοτρώνης – Α. Ζαήμης – Σ. Χαραλάμπης. Ὁ Γενικός Γραμματέας Α. Μαυροκορδάτος. Ὅτι ἴσον ἀπαράλλακτον τῷ πρωτοτύπῳ. Ὁ Γενικός Γραμματέας Α. Μαυροκορδάτος»

21. Ἀντί ἄλλων, Ἀνδρέα Μ. Ἀνδρεάδη, *ὄπ.π.* (ὑποσ. 2) σ. 29 κ.έ., ἰδίως 34 κ.έ., 35 κ.έ., 40 κ.έ.

22. Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου, *ὄπ.π.* (ὑποσ. 2), σ. 63 κ.έ.· Σίμος Μπαζίικης, *ὄπ.π.*, (ὑποσ. 2 καί 18).

23. Ἀρχῆς γενομένης ἀπό τήν 2 Ἰουνίου 1823, *ὄπ.π.* (ὑποσ. 20). Στήν Ἀπολογία περιλαμβάνονται ὅλα τά σχετικά ἔγγραφα.

24. Βλ. τώρα Σίμος Μπαζίικης, *ὄπ.π.* (ὑποσ. 2)

μενος κατά τοῦ Ἰμπραήμ, δαπανᾷ πολύ μεγάλη ποσά.

V. Τό country risk καί οἱ ὄροι τῶν δανείων.

Βεβαίως ἡ ἑλληνική κυβέρνηση γνώριζε ποιὰ ἦταν ἡ κατάσταση τῶν χρηματαγορῶν τήν ἐποχή ἐκείνη, πρὶν ἀποφασίσει τήν ἀναζήτηση καί σύναψη δανείου στό Λονδίνο. Ἡ ἀπάντηση στό εὐλογο ἐρώτημα ἂν οἱ ὄροι τῶν δανείων ἦταν καταπλεονεκτικοί, ἐξαρτᾶται ἀπό τά στοιχεῖα πού ἦταν κρίσιμα γιά τήν ἐκτίμηση τοῦ ἑλληνικοῦ country risk²⁵. Εἶναι εὐκολο νά ἀντιληφθοῦμε τί «κίνδυνο χώρας» εἶχε ἡ Ἑλλάδα τό 1824, τό 1825. Μέ ἐμφύλιο πόλεμο, μέ τόν Ἰμπραήμ, στή συνέχεια, κατά τή διάρκεια τῆς διαπραγματεύσεως τῶν ὁμολόγων στή δευτερογενῆ ἀγορά, νά νικᾷ σέ κρίσιμα πολεμικά γεγονότα στήν Πελοπόννησο.

Τό country risk, ἄλλωστε ἔχει καί τώρα πάρα πολύ μεγάλη σημασία, τά ἐπιτόκια καί οἱ ἀποδόσεις ἐξαρτῶνται ἀπό τό χρηματοοικονομικό country risk, ἀπό τήν ἐκτίμηση γιά τούς ρυθμούς ἀνάπτυξης, ἀπό τίς μεταρρυθμίσεις, ἀπό τήν ἀνταγωνιστικότητα καί τήν ἐπενδυτική ἔλκυστικότητα κάθε χώρας. Τό 1824-1825 ὁ κρίσιμος παράγοντας γιά τήν ἑλληνική πιστοληπτική ἱκανότητα ἦταν πρωτίστως τά πολεμικά γεγονότα. Μέ τά δεδομένα αὐτά ἡ τιμή ἐκδόσεως τοῦ δανείου –τοῦ πρώτου, στό 59% τῆς ὀνομαστικῆς ἀξίας καί τοῦ δευτέρου, στό 55,5% τῆς ὀνομαστικῆς ἀξίας– συγκρίνεται, ὅπως θά δοῦμε, μέ τίς τιμές ἐκδόσεως τῶν δανείων τοῦ Μεξικοῦ ἢ τῆς Ἰσπανίας.

Βεβαίως τήν ἐποχή ἐκείνη δέν εἶχαν ἀκόμα διαμορφωθεῖ καθαρά οἱ συντελεστές πού παρακολουθοῦμε σήμερα, ὅπως εἶναι ἡ σχέση δημοσίου χρέους πρὸς ΑΕΠ. Μία πρόσφατη μελέτη ἱστορικῶν χρονοσειρῶν τοῦ Διεθνoῦς Νομισματικοῦ Ταμείου γιά τό πῶς ἐξελίχθηκε τό δημόσιο χρέος πολλῶν χωρῶν τούς τελευταίους αἰῶνες δείχνει ὅτι τό 1822, πού εἶχαμε αὐτό τό φαινόμενο τῆς περίσσειας κεφαλαίων καί τοῦ δανεισμοῦ πρὸς πάντες στό Λονδίνο, τό βρετανικό δημόσιο χρέος ἦταν 194% τοῦ τότε ΑΕΠ τῆς Βρετανίας, μέ τούς ὑπολογισμούς πού μποροῦν νά γίνουν τώρα μέ βάση ἱστορικά στοιχεῖα²⁶.

25. Βλ. ἐνδεικτικά, *OECD.org*, Country risk classification

26. Βλ. Barry Eichengreen, Asmaa El-Ganainy, Rui Pedro Esteves and Kris James Mitchener, *Public Debt through the Ages*, ἀναρτημένο στήν ἐπίσημη ιστοσελίδα τοῦ *IMF*, September, 2018, σσ. 1-53, ἰδίως σ. 16. <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2019/01/15/Public-Debt-Through-the-Ages-46503>

Εἶχε συνεπῶς διαμορφωθεῖ μία ἀγορά ἢ ὁποία ἔδινε δάνεια, σχετικά ἱκανοποιητικό ὀνομαστικό ἐπιτόκιο. Τό πραγματικό ὅμως ἐπιτόκιο αὐξάνεται ὅταν συνυπολογίζονται καί οἱ ἄλλοι ὅροι ἔκδοσης (χρεολύσια, περίοδος ὠρίμανση κ.ο.κ). Ὡς πρὸς τὴν τιμὴ ἔκδοσης ὑπὸ τὸ ἄρτιο ὑπῆρχαν, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, πολλές περιπτώσεις νέων κρατῶν ἀλλὰ καί ὑποστατῶν κρατῶν, μέ παράδοση, κύρος, ἔνοπλες δυνάμεις, πού ἦταν πολὺ κοντὰ στὰ ἐλληνικά δεδομένα. Ὅπως ἤδη σημειώθηκε, τὸ Μεξικό δανείσθηκε τὸ 1824 περίπου μέ τούς ἴδιους ὅρους μέ τὴν ἐλληνική διοίκηση, μέ τιμὴ ἔκδοσης στὸ 59% τῆς ὀνομαστικῆς ἀξίας. Τὸ 1825 τὸ Μεξικό εἶχε βελτιώσει τὴν κατάστασή του καί δανείσθηκε μέ πολὺ καλύτερους ὅρους, ἢ τιμὴ ὑπὸ τὸ ἄρτιο ἦταν 89%. Ὅμως ἢ Ἰσπανία, μία αὐτοκρατορία ἢ ὁποία τότε βρισκόταν ὑπὸ τίς συνθηκὲς ὀξείας πολιτειακῆς σύγκρουσης, ὑπῆρχε μία οἰονεὶ ἐπανάσταση σέ ἐξέλιξη –ἤμασταν λίγο πρὶν ἀπὸ τούς λεγόμενους Καρλικούς Πολέμους– δανείσθηκε τὸ 1825 μέ 56%, ὅταν ἢ Ἑλλάδα δανείσθηκε μέ 55,5 5%. Ὅταν ἢ Ἑλλάδα δανείζεται μέ 59%, ἢ Δανία τῆς ἐποχῆς, ἀπὸ τὴν ὁποία ἦλθε ὁ Βασιλέας Γεώργιος Α΄, μετὰ τὸν Ὅθωνα, δηλαδή ἦταν μία μοναρχία συγκροτημένη, δανείσθηκε μέ 75%²⁷.

Σύμφωνα μέ ὑπολογισμούς πού ἔχουν προταθεῖ, τὸ πραγματικό ἐπιτόκιο, ἐάν συνεκτιμηθεῖ ἢ τιμὴ ἔκδοσης ὑπὸ τὸ ἄρτιο, ἢ πρόβλεψη γιὰ τὸ χρεολύσιο, ἢ ὠρίμανση σέ 36 χρόνια, τὰ τοκομερίδια μέ τὰ κουπόνια κάθε ἐξάμηνο, εἶναι 8,5% γιὰ τὸ πρῶτο δάνειο καί 9% γιὰ τὸ δεύτερο δάνειο²⁸. Ἄρα καταπλεονεκτικότητα στὰ δάνεια αὐτὰ καθεαυτὰ, στὴ χρηματοοικονομικὴ μηχανικὴ τους, εἶναι δύσκολο νὰ εἰπωθεῖ ὅτι ὑπῆρχε μέ βάση τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς καί, φυσικά, μέ βάση τὸ country risk, καθὼς ἢ διακινδύνευση ἦταν πολὺ μεγάλη.

Ἀλλὰ ἄς δοῦμε καί τὴ διακύμανση τῆς ἀπόδοσης ἀρχικά τοῦ πρῶτου καί στὴ συνέχεια τοῦ δευτέρου δανείου στὴ δευτερογενῆ ἀγορά. Οἱ ὁμολογίες κινήθηκαν πολὺ κάτω ἀπὸ τὴν τιμὴ ἔκδοσης γιατί ἀσκούσε ἔντονη ἐπιρροή ἢ εἰδησεογραφία γιὰ τὰ πολεμικά γεγονότα, τὸν ἐμφύλιο καί τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ἰμπραήμ. Ὑπῆρχαν κακὲς συμπεριφορὲς φιλελλήνων ἢ πρόσωπα πού καλλιεργοῦσαν ἀρνητικὲς ἐντυπώσεις γιὰ τὴν κατάσταση στὴν Ἑλλάδα,

27. Βλ. τὰ σχετικὰ στοιχεῖα σέ Ἀνδρέα Μ. Ἀνδρεάδη, *ὄπ.π.* (ὑποσ. 2) καί John A. Leventis, *ὄπ.π.* (ὑποσ. 2)

28. Κατὰ τούς ὑπολογισμούς τοῦ Σίμου Μπαζίκη, *ὄπ.π.* (ὑποσ. 2), σ. 487 (πίνακας 2-5). Πρὸβλ Νίκος Ἀποστολίδης/Κωνσταντῖνος Βελέντζας, «Ἦταν ληστρικά τὰ δάνεια πού λάβαμε ἀπὸ τὴν Ἀγγλία;» *Ἡ Καθημερινή*, 31.3.2020.

ὅπως ὁ Συνταγματάρχης Stanhope. Ἔχουμε, ἀπό τή μία πλευρά, «σπέκουλα» τῶν ὁμολογιούχων καί κακή χρήση ἐσωτερικῆς πληροφόρησης ἀπό κακοπροαίρετα μέλη τοῦ Φιλελληνικοῦ Κομιτάτου τοῦ Λονδίνου καί, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, συνεχεῖς παρεμβάσεις τῆς ἐλληνικῆς Διοίκησης μέ ἀγορά ὁμολόγων γιά νά συγκρατήσει τήν τιμή²⁹. Αὐτό ἐξηγεῖ καί τόν λόγο γιά τόν ὁποῖο οἱ δανειστές ἐπέβαλαν ἓνα μεγάλο τμήμα τοῦ δευτέρου δανείου νά διατεθεῖ γιά τήν ἀγορά ὁμολογιῶν τοῦ πρώτου δανείου, κάτι πού δέν εἶναι ἀσυνήθιστο καί τώρα³⁰.

Ἡ διεθνῆς ἀγορά τοῦ Λονδίνου ἀντιδρᾷ συνεχῶς ἀπέναντι στίς πολεμικές καί πολιτικές ἐξελίξεις στήν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα, παράλληλα μέ τίς ἀντιδράσεις τῶν Αὐλῶν ἢ τῶν Ὑπουργείων Ἑξωτερικῶν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων τῆς ἐποχῆς. Εἶναι, μάλιστα, πιό γρήγορη καί πιό εὐαίσθητη ἀπό τούς πολιτικούς θεσμούς τῆς ἐποχῆς.

VI. Οὐδέποτε ἡ Ἑλλάδα θεώρησε τά δάνεια τῆς Ἀνεξαρτησίας «ἐπονείδιστο χρέος»-Οἱ ἀναλογίες μέ τήν ἀναδιάρθρωση χρέους τοῦ 2012.

Τό σημαντικό εἶναι ὅτι τό ἀνεξάρτητο Ἑλληνικό κράτος, μετά τό 1830, οὐδέποτε κατήγγειλε τά δάνεια τῆς Ἀνεξαρτησίας ὡς ἐπονείδιστα, ὅπως λέμε σήμερα, δηλαδή ὡς *odious debt*³¹. Ἀντιθέτως, τά ἀναγνώρισε, παρότι τά ἀντιμετώπισε πάντα ὡς ἀναβαλλόμενα δάνεια³². Ἄλλωστε οἱ ἀπόψεις τῶν διεθνολόγων τῆς ἐποχῆς, μέ κορυφαῖο τόν Νικόλαο Πολίτη³³, εἶναι ὅτι τά κράτη πρέπει νά ἀνταποκρίνονται στίς ὑποχρεώσεις πού ἔχουν ἀναλάβει

29. Ἀσφυκτικά τεκμηριωμένη καί γλαφυρή ἡ περιγραφή τοῦ Ἀναστασίου Δ. Λιγνάδη, *ὄπ.π.* (ὑποσ. 2), σ. 359 κ.έ.

30. Λόγω τῆς πανδημίας καί τοῦ «πανδημικοῦ» προγράμματος ποσοτικῆς χαλάρωσης πού ἐφαρμόζει ἡ ΕΚΤ (PEPP), ἡ Ἑλλάδα προβαίνει σέ νέες ἐκδόσεις ἢ ἐπανεκδόσεις ὁμολόγων προκειμένου νά ἀναδιαρθρώσει τό συνολικό δημόσιο χρέος τῆς ἐξαγοράζοντας δάνεια πού ἔχουν χορηγηθεῖ ἀπό θεσμούς (κυρίως ἀπό τό ΔΝΤ) μέ ἐπιτόκιο ὑψηλότερο ἀπό αὐτό πού μπορεῖ τώρα νά ἐπιτευχθεῖ στίς ἀγορές. Μέ τόν τρόπο αὐτό τό Ἑλληνικό Δημόσιο ἀποκτᾷ χαρτοφυλάκιο τίτλων πού μποροῦν νά ἀγοραστοῦν ἀπό τήν ΕΚΤ καί τό Εὐρωπαϊκό Σύστημα Κεντρικῶν Τραπεζῶν στό πλαίσιο τοῦ PEPP καί μέχρι τοῦ ποσοστοῦ (*quota*) μέ τό ὁποῖο μετέχει ἡ Ἑλλάδα στό πρόγραμμα.

31. Βλ. τή σχετικά πρόσφατη διατριβή τῆς Stephania Bonilla, *Odious Debt, Law-and-Economics Perspectives*, Gabler, 2011.

32. Βλ. Ἄντρ. Μιχ. Ἀνδρέαδη, *ὄπ.π.* (ὑποσ. 1), σ. 52 κ.έ.

33. Nicolas E. Politis, *Les emprunts d'État en droit international*, Pedone, Paris 1894 (ἀναφορά στόν Ἄνδρέα Μιχ. Ἀνδρέαδη, *ὄπ.π.*, (ὑποσ.2), σ. 53)

ἔναντι τῶν ἀγορῶν. Παρά δέ τή μακροχρόνια σύγκρουση περί τήν ἐξυπηρέτηση καί τήν ἐξόφληση τῶν δανείων, ἐντέλει, μέ τή γνωστή παρέμβαση τοῦ Γενναδίου³⁴, τό Ἑλληνικό κράτος διαπραγματεύθηκε καί πέτυχε τήν ἀναδιάρθρωση τῶν δανείων μέ σημαντική ἀπομείωση, μέ «κούρεμα» δηλαδή τῶν ὁμολογιούχων πού μοιάζει μέ τό PSI³⁵.

Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι ἐκπρόσωπος τῶν ὁμολογιούχων ἦταν ὁ Κάρολος Μέρλιν καί ὅτι ἐφαρμόσθηκε ἐκ τῶν πραγμάτων ἕνα σύστημα CACs –δηλαδή Collective Action Clauses– τό ὁποῖο ἔχει καθιερωθεῖ καί εἶναι αὐτό πού ἰσχύει παγκοσμίως τώρα, δηλαδή ρήτρα συλλογικῆς δράσης τῶν ὁμολογιούχων μιᾶς ἔκδοσης οἱ ὁποῖοι ἀποφασίζουν κατὰ πλειοψηφία³⁶.

Εἶναι δέ ἐλεγχόμενη ἡ περιγραφή ὅτι ὑποθηκεύθηκαν γιά τήν ἔκδοση τῶν δανείων τῆς Ἀνεξαρτησίας καί ὑπέρ τῶν ὁμολογιούχων τά ἐθνικά κτήματα. Δέν προκύπτει νά ὑπῆρξε ἐγγραφή ὑποθήκης μέ τή νομική ἔννοια τοῦ ὅρου ἐπί τῶν ἐθνικῶν κτημάτων ὡς ἐμπράγματα ἀσφάλεια³⁷. Πρόκειται γιά μία συζήτηση ἀντίστοιχη μέ αὐτή γιά τά δάνεια τῶν εὐρωπαϊκῶν προγραμμάτων στήριξης (Greek Loan Facility, EFSF, ESM) καί τῶν ἀντίστοιχων προγραμμάτων τοῦ ΔΝΤ ἀπό τό 2010 μέχρι τό 2018: Εἶχε προβληθεῖ κατὰ κόρον ὁ πολιτικός ἰσχυρισμός ὅτι τά δάνεια διέπονται ἀπό τό Ἀγγλικό Δίκαιο καί οἱ πιστωτές ἔχουν τό δικαίωμα νά προβοῦν σέ πράξεις ἀναγκαστικῆς ἐκτέλεσης κατὰ τῆς δημόσιας περιουσίας. Ἰσχυρισμός πού ἀποδείχθηκε ἀνυπόστατος³⁸. Κατά τήν ἴδια λογική, γιά τήν ἀσφάλιση τῶν ἀπαιτήσεων τῶν ὁμολογιούχων τῶν δύο δανείων τῆς Ἀνεξαρτησίας δέν κατέστησαν ἐνυπόθηκα συγκεκριμένα ἐθνικά κτήματα, δέν ὑπῆρξε τέτοια ἐμπράγματα ἀσφά-

34. Βλ. Ἄνδρ. Μίχ. Ἀνδρεάδου, *ὄπ.π.* (ὑποσ.2) σ. 58 κ.έ. ἀλλά καί τήν ἀνάλυση τοῦ Γ.Β. Δερτιλή, *ὄπ.π.* (ὑποσ. 2), σ. 421 κ.έ.

35. Βλ. Εὐάγγελος Βενιζέλος, *ὄπ.π.* (ὑποσ. 3).

36. Βλ. μεταξύ ἄλλων, Lee C. Buchheit-G. Mitu Gulati, «Sovereign Bonds and the Collective Will», *Emory Law Journal*, volume 51, issue 4, σ. 1317 κ.έ. Γιά τήν διεθνή ἐπιρροή πού ἔχει ἀσκήσει ἡ ριζική παρέμβαση τοῦ 2012 στό ἑλληνικό δημόσιο χρέος, βλ. Evangelos Venizelos, «The Influence of the 2012 Restructuring of the Greek Public Debt on the Economic Governance of the Eurozone and on Public Debt Law», *European Law Review*, (2020) 45 E.L Rev. 967. Ἐπίσης σέ: *European Current Law*, 2020, issue 9, 797.

37. Βλ. τώρα τή μελέτη τῆς Εὐῆς Καρούζου, *Ἐθνικές Γαῖες, Ἐθνικά Δάνεια καί Ἐθνική κυριαρχία. Βρετανική διπλωματία καί γαιοκτησία στό ἑλληνικό κράτος 1833-1843*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 2018, ἰδίως σ. 21 κ.έ., 173 κ.έ. Εἶναι πάντα ἐπίκαιρη ἡ μελέτη τοῦ Γ. Νάκου, Αἱ «Μεγάλοι Δυναμείς» καί τά «Ἐθνικά κτήματα» τῆς Ἑλλάδος, 1821-1832, *Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς τῆς Σχολῆς Νομικῶν καί Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν Α.Π.Θ*, 1970, σσ. 467-546.

38. Βλ Εὐάγγελος Βενιζέλος, *ὄπ.π.* (ὑποσ. 3), ἰδίως σ. 80 κ.έ.

λεια, επιδιώξιμη μάλιστα κατά τό ελληνικό δίκαιο, ή όποία νά έχει δοθει στους όμολογιούχους. Αυτό είχε ρητώς προβλεφθει στίς όδηγίες του Άλεξάνδρου Μαυροκορδάτου³⁹. Σημασία για τήν εξυπηρέτηση των δανείων, τήν πληρωμή των τοκομερίδιων και των χρεολυσίων, είχε ή ροή των δημοσίων έσόδων.

Οί πιέσεις πού ασκήθηκαν από τους πιστωτές προς τή Βρετανία και τίς άλλες δυνάμεις τής έποχής πού μετείχαν στή διάσκεψη του Λονδίνου και οί πιέσεις τής βρετανικής ή και άλλων κυβερνήσεων, σέ διάφορες ιστορικές φάσεις, προς τίς ελληνικές κυβερνήσεις σέ σχέση μέ τήν κυριότητα των έθνικων κτημάτων και τή διαχείριση και διάθεση των δημοσίων έσόδων μέ στόχο τήν εξόφληση ή έστω τή διευθέτηση των δανείων, ήσαν πιέσεις πολιτικές, ένιστε έντονες μέχρι του σημείου νά καταστούν στρατιωτικές⁴⁰. Δέν σημαίνει όμως αυτό ότι είχαν ύποθηκευθει νομικά τά έθνικά κτήματα για τά δάνεια τής Άνεξαρτησίας.

Τό Έλληνικό κράτος δανείσθηκε κατά τήν επαναστατική περίοδο και τήν πρώτη περίοδο τής αναγνωρισμένης άνεξαρτησίας του και από τήν αγορά (άπό τόν Private Sector), όπως συνέβη μέ τά δάνεια τής Άνεξαρτησίας, τό πρώτο και τό δεύτερο, και από θεσμικούς έταίρους –δανείσθηκε από τή Βαυαρία, για παράδειγμα, επί Όθωνα⁴¹– και συνήψε και άλλα δάνεια από τόν επίσημο τομέα (official sector). Τό έρώτημα είναι, ποιός φέρθηκε ήπιότερα και ποιός επέβαλε τους μηχανισμούς διεθνούς οικονομικού έλέγχου; Τό βέβαιο είναι ότι δέν τους επέβαλε ή αγορά, οί όμολογιούχοι των δανείων τής Άνεξαρτησίας του 1824 και του 1825 λειτούργησαν ως σημαντική ομάδα πίεσης, παρενέβησαν σέ κυβερνήσεις και σέ διεθνείς διαδικασίες, αλλά οί ίδιοι νομικά ούτε κατάσχεσαν τίποτα, ούτε άσκησαν δικαιώματα επί έμπραγματων άσφαλειών. Οί θεσμικοί έταίροι επέβαλαν τόν διεθνή οικονομικό έλεγχο⁴², όπως άργότερα επέβαλαν και τήν παρακολούθηση μέσω των μνημονίων και τής αίρεσιμότητας των δανείων. Τώρα, για νά μετάσχουμε στό Ταμείο Άνασυγκρότησης πού ιδρύθηκε στήν Ε.Ε. λόγω τής πανδημίας, για νά δανειζόμαστε αξιοποιώντας τό πρόγραμμα ποσοτικής χαλάρωσης (QE) τής Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, για νά έχουμε, άν θελήσουμε,

39. Βλ. *οπ.π.* (ύποσ. 12) σημείο δ' του πρώτου μέρους και όδηγιών «περί Δανείου».

40. Βλ. ένδεικτικά, Εϋη Καρούζου, *οπ.π.* (ύποσ. 37)

41. Βλ. Άντρ. Μιχ. Άνδρεάδη, *οπ.π.* (ύποσ. 2), σ. 73 κ.έ.

42. Βλ. Γ. Δ. Δερτιλής, *οπ.π.* (ύποσ. 2), σ. 258 κ.έ., 466 κ.έ.· Σοφία Λαζαρέτου, *Άπό τήν πτώχευση στην ύφεση: ό διεθνής οικονομικός έλεγχος του 1898 στην Ελλάδα*, Gutenberg, 2013.

πρόσβαση στά κονδύλια τοῦ EMS, πρέπει νά τηροῦμε ὄρους (μεταρρυθμίσεις, δημοσιονομική διαχείριση, διαφάνεια, ἀνταγωνιστικότητα κ.ο.κ.). Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή, ἡ ἀγορά ἀναγνωρίζει τήν κυριαρχία τῶν κρατῶν καί τή σέβεται ἴσως περισσότερο ἀπό ὅ,τι τά κράτη καί οἱ διεθνεῖς ὀργανισμοί, μπορεῖ ὅμως νά ἀποκλείσει ὀρισμένα κράτη ἀνά πᾶσα στιγμή, ὅποτε τό *ultimum refugium* εἶναι καί πάλι διεθνεῖς ὀργανισμοί ὅπως τό ΔΝΤ, δυναμικές περιφερειακές ὀλοκληρώσεις ὅπως ἡ Ε.Ε., ἡ Εὐρωζώνη καί οἱ παράπλευροι θεσμοί τους (ΕΚΤ, ΕSM) ἢ ἀλλά κράτη μέ τά ὁποῖα ὑπάρχει ἑταιρική σχέση.

Πρέπει νά εἴμαστε, λοιπόν, ἐπιφυλακτικοί καί νά βλέπουμε κατά περίπτωση τί εἶναι τό πῶς συμφέρον, ἰδίως ἐάν λάβουμε ὑπ' ὄψιν πῶς ἐξελίχθηκε ἡ μοίρα τῶν κρατῶν τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς, τῆς «Μεσημβρινῆς Ἀμερικῆς» ὅπως ἔλεγε ὁ Μαυροκορδάτος. Ἡ σύγκριση τῆς Ἑλλάδας μέ τήν Ἀργεντινή, πού ταλαιπωρεῖται διαρκῶς μέ τό δημόσιο χρέος της, εἶναι ἀποκαλυπτική⁴³.

VII. Ἡ προεικόνιση τῶν διαρθρωτικῶν προβλημάτων τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους.

Τά δάνεια τῆς Ἀνεξαρτησίας εἶναι ἡ προεικόνιση τῶν μεγάλων διαρθρωτικῶν προβλημάτων τοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους. Συχνή προσφυγή στους δυτικούς συμμάχους καί ἑταίρους, προβλήματα στή δημοσιονομική διαχείριση, μηχανισμοί διεθνοῦς οικονομικοῦ ἐλέγχου. Ἀλλά τό βασικό πρόβλημα πού προεικονίζεται εἶναι ἡ ἀδυναμία ρητῆς συνομολόγησης τῶν βασικῶν ἐπιλογῶν τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, γενικότερα τοῦ στρατηγικοῦ προσανατολισμοῦ τῆς χώρας, πού γίνεται στήν πράξη καί πού εἶναι δυτικός ἢ δυτικότερος, ἀλλά δύσκολα ὁμολογεῖται καί γίνεται παραδεκτός στόν κοινὸ λόγο καί στήν κοινή συνείδηση.

43. Βλ. Juan Flores Zendejas, *Sovereign Debt and European Interventions in nineteenth Century Latin America*. Universite de Genève: Paul Bairoch Institute of Economic History, Economic History working papers No 2/2020, σσ. 1-21· Εὐάγγελος Βενιζέλος, «Τό ταγκό θέλει δύο: κατανόηση τῆς ἀλήθειας καί ἐθνική συναίνεση. Τά διδάγματα τῆς Ἀργεντινῆς καί ἡ διαφορά τῆς ἑλληνικῆς περίπτωσης», σέ: Εὐάγγελος, ὅπ.π. (ὑποσ. 3), σ. 105 κ.έ.